

GEDIMINAS IR LIZDEIKA

Legendą apie Vilniaus įkūrimą visi žinome nuo mažų dienų. Išpopuliarino ją romantikai, tačiau pačią legendą žinojo ir gan tolimi mūsų protėviai, žinojo ją ir Lietuvos kaimynai. Apie Gedimino sapną ir Vilniaus įkūrimą pasakoja Vakarų Rusijos metraščiai (taip vad. grafo Krasinskio, Archeologinės draugijos, grafo Račinskio, Evreinovo nuorašai), Lietuvos metraštis (Bychovco kronika), M. Strijkovskis, A. Vijūkas–Kojelavičius ir kiti vėlesni autoriai. Legenda tokia įspūdinga ir giliareikšmė, kad išspaudė mūsų sąmonėje it archetipas ir it archetipas nutolo nuo mūsų savimonės: mes ją pamename, tačiau taip puikiai, kad apie ją nė nemąstome. Tiesą sakant, taip ir turi būti. Apie mitus ir legendas nesamprotauojama – apie juos žinoma arba ne, juos galima tik atsiminti ar neatsiminti.

Tačiau Gedimino sapno legenda, atitrūkusi nuo istorinių legendų tradicijos, pamažu virto gražia sakme, jei ne pasaka. Ir pasakiškėjo ji tuo labiau, kuo tvirčiau jautėsi istorijos mokslas, atmetęs tokius patikrinti nesiduodančius dalykus kaip legendos. Tačiau tai, kas istorijos mokslo požiūriu nepatikrinama, nebūtinai neturi prasmės. Galima priminti banalią tiesą, kad legendos nėra bereikšmės. Galimas dalykas, šias reikšmes, laikui bėgant, atsargiai, kaip jiems ir būdinga, išaiškins istorikai. Tačiau legendose glūdi ne vien tiesioginės istorinės nuorodos ar užuominos. Ne vienoje legendoje išspaudę ir viršistoriniai, religiniai bei pasaulėžiūriniai dalykai. Todėl religinis, religijotyrinis požiūris į legendinę tradiciją yra visiškai pagrįstas. Ieškodamas legendą pagrindusių prasmių jis gali apsiriboti religinių prasmių paieškomis. Šiuo aspektu Gedimino sapno legenda labai turininga.

Atrodo, ją smarkiai paveikė senoji lietuvių religinė tradicija. Kiekvienas Gedimino žingsnis nuo lemtingojo apsistojimo Šventaragio slėnyje iki pat įsakymo pradėti sostinės ir pilies

statymą yra giliausiai religiškai įprasmintas.

Legenda pasakoja, jog, pailsęs nuo įtemptos medžioklės, kurios metu jis nukovė taurą, Gediminas apsisustojo nakvynei Šventaragio slėnyje, t. y. toje vietoje, kur nuo legendinio Šventaragio buvo deginami mirę didieji Lietuvos kunigaikščiai ir žymesnieji bajorai. Vadinasi, Šventaragio slėnis buvo religine prasme labai svarbi vieta. Joje Gediminas ir susapnuoja garsųjį sapną. Atsibudęs jis išsyk pasikviečia vyriausiąjį žynį – Lizdeiką – ir liepia jam išaiškinti mįslingąjį sapno regėjimą. Krivis Krivaitis taria, jog Gedimino sapno vilkas – būsimosios sostinės simbolis. Taigi Gediminas nėra vienintelis Vilniaus įkūrėjas – lygiai tokią pačią garbę su juo dalintis turėtų ir Lizdeika: sostinės įkūrimo idėja – kaip dievų valia – vis dėlto pirmiausia išeina iš jo lūpų. Vilniaus įkūrimas legendoje pateikiamas kaip pasaulietinio ir sakralinio valdovų bendradarbiavimo pasekmė: abu valdovai, Krivis ir didysis kunigaikštis, Vilniui nusipelno vienodai. Gedimino sapnas pats savaime būtų dar nieko nereikškęs, jei nebūtų gavęs lemtingosios Lizdeikos sankcijos. Vien dėl to jau galima tarti, kad Vilniaus įkūrimo legenda yra didele dalimi religinė legenda. Trumpai tariant: mums žinoma Vilniaus įkūrimo legenda kilusi, be abejo, didžiųjų kunigaikščių aplinkoje. Žyniai, kriviai, legendą būtų pasakoję kiek kitaip, pabrėždami Lizdeikos vaidmenį sostinę įkuriant. Tačiau kol kas reiktų panagrinėti turimą legendos versiją. Juk ir ji sklidina religinių nuorodų bei prasmų.

Pirmiausia labai reikšminga tai, kad Gediminas užmigo Šventaragio slėnyje – savo pirmtakų, didžiųjų Lietuvos kunigaikščių deginimo (laidojimo) vietoje. Gediminas, kad ir kaip medžioklės azarto apimtas, kad ir kiek nuvargęs, negalėjo nesusivokti, kad apsinakvojo *kapinėse*. Toks nakvynės vietos pasirinkimas šiek tiek sukrečia. Nejau nebuvo galima rasti tinkamesnės vietos? Galų gale archeologiniai kasinėjimai rodo, kad Vilniuje gyventa nuo senų laikų, gyventa ir iki Gediminui įkuriant čia sostinę. Ir Gediminui užmingant Šventaragio slėnyje čia pat stovėjo pastatai, – net vakaro prietemoje kunigaikštis galėjo įžiūrėti jų kontūrus – kuriuose vieta valdovo nakvynei galėjo atsirasti nesunkiai. Pirštusi vienintelis įmanomas paaiškinimas – toks vietos pasirinkimas pernelyg neįtikėtinas, kad

būtų atsitiktinis. Tačiau ko Gediminas tokiu pasirinkimu siekė?

Lietuvių pasakose žinoma nakvynės kapinėse, konkrečiai – ant tėvo kapo – motyvacija. Sūnui miegant, pasirodo miręs tėvas ir suteikia jam ypatingą pagalbą. Ar ne panašios pagalbos laukė Gediminas, apsinakvojęs savo pirmtakų, didžiųjų Lietuvos kunigaikščių, laidojimo vietoje? Tautosakoje dažnai pabrėžiama, kad sapnuose žmogus galįs bendrauti su mirusiais žmonėmis, kurie nesyk suteikia įvairių vertingų patarimų. S. Grunau liudijimu, būtent sapnuose prūsų vaidilos ir vaidilutės bendraudavę su dievais. O mirusiųjų deginimo paprotį grindžiantis Sovijaus mitas taip pat sukasi apie miegą ir jo metu patiriamus pojūčius.

Gediminas susapnuoja staigiantį geležinį vilką. Jam pačiam, atrodo, ne visiškai aišku, ką tai galėtų reikšti. Sunku pasakyti, ar dėl kiekvieno sapno Gediminas kreipdavosi į žynį. Tačiau jei jis kreipėsi į vyriausiąjį Krivį Lizdeiką, be abejonės, nuvokė, kad šis sapnas turi ypatingą reikšmę. Ar ne dėl to, kad buvo sapnuotas ypatingoje vietoje?

Lizdeikos pasirodymas legendoje nėra toks jau savaime suprantamas dalykas. Juk vargu ar į didžiųjų kunigaikščių nuolat rengiamas triukšmingas medžiokles leisdavosi ir vyriausieji žyniai. Antra vertus, legenda kartais lyg tarp kitko pamini, kad žyniai "netoliese gyveno". Šis "netoliese" darosi visiškai suprantama nuoroda – Šventaragio slėnis, didžiųjų kunigaikščių ir bajorų deginimo vieta, negalėjo apsieiti be tam tikros šventyklos ar kulto vietos. Be to, šventykla – jei pasitikėtume T. Narbutu ir Katedros kasinėjimais – stovėjo dabartinės Katedros vietoje. Todėl galima spėti, kad greitas Lizdeikos pasirodymas ryte nėra atsitiktinis. Be to, legenda sako, kad Lizdeika buvo vyriausiasis lietuvių žynys. Vadinas, ir šventykla (ar kulto kompleksas), kuriame ar greta kurio gyveno Lizdeika, buvo svarbiausias lietuvių kulto centras.

Tad Gediminas apsisotojo ne "tuščioje vietoje", o bent jau religiniame komplekse ar netoli jo. Todėl jo nakvynės vieta darosi dar problematiškesnė – tam, kad jis apsinakvotų vienoje iš religinio centro šventviečių – Šventaragio slėnyje – neišvengiamai reikėjo žynių leidimo. Be to, visiškai neaišku, ar Šven-

taragio slėnyje apsinakvoti panoro pats Gediminas, ar jam šią vietą pasiūlė žyniai. Abu variantai įtikėtini. Tačiau kyla įspūdis, kad viena iš sapno įvykyje dalyvavusių pusių – Gediminas ar žyniai – laukė kažkokio apsireiškimo ar bent ženklų: galbūt jo tikėjosi abi.

Gedimino sapno rezultatas – įkuriama sostinė. Nesyk legendos kalba ne apie "miestą", o apie "pilį" ir "sostinę" – t. y., įsakmiai nepabrėždamos šio steiginio absoliutaus pirmapradiškumo. Miestas ar gyvenvietė būsimosios sostinės vietoje jau seniai stovėjo. Čia gyveno ir vyriausiasis senosios religijos hierarchas – krivių krivaitis Lizdeika. Gediminas po savo sapno ima statyti pilį ir pats čia apsigyvena. Trumpai tariant, – religiniame centre įkuria politinį centrą – sostinę. Atrodo, anksčiau Lietuvos politinis ir religinis centrai nesutapo, kaip, beje, ir prūsų (legendinėje) tradicijoje – Romovė ar Rikojotas buvo religinis prūsų žemių centras, Noyto gyvenvietė – politinis.

Tokiam steiginiui Gediminas privalėjo gauti žynių sankciją – be jos politinio ir religinio centro sutapatinimas nebūtų pavykęs. Žynių sankcija buvo gauta, kai savo valią apreiškė dievai – Gedimino sapne staugęs geležinis vilkas buvo išaiškintas kaip dievų valia, lemianti Vilniui Lietuvos sostinės likimą. Kad ir kas buvo šios idėjos iniciatoriai – dievai, Gediminas ar Lizdeika (žyniai) – jos įgyvendinimas to meto Lietuvos visuomenės susitelkimui turėjo didžiulę reikšmę.

Dievų paminėjimas tarp Vilniaus įkūrimo bendraautorių nėra vien poetinė puošmena. Gedimino sapno legenda primintų religijų istorijoje žinomą inkubacijos paprotį – religiškai motyvuotą kelionę į specialų sakralinį centrą, kuriame laukta pranašingo sapno. Graikai tikėjo, kad su miegančiaisiais kalbą patys dievai, o pranašingus sapnus siunčiąs pats Dzeusas. Antikoje dažnai keliauta į šventyklas ir šventvietes, kur žmonės apsinakvodavo, tikėdamiesi sapne išvysti dievus, nes manyta, kad pastarieji greičiausiai gali pasirodyti jiems skirtose kulto vietose. Įdomu, kad bent jau išoriškai kai kurios graikų inkubacijos vietos primintų Vilnelės slėnį. Graikų herojaus Amfiarajaus šventovė stovėjo nedideliame slėnyje, apsuptame žemų kalvų; šiuo slėniu tekėjo upelis. Asklepijaus šventykla palei Epidaurą buvo įsikūrusi slėnyje, kuriame tryško šaltinis.

Įsidėmėtina, kad prieš tokią nakvynę buvo aukojamas žvėris, kurio oda ir viena koja atitekdavo inkubacija besirūpinančiam žyniui, o aukotojas ant šios odos nakvodavo. Gal metraščiai, paminėdami Gedimino nukautą taurą, atkuria vieną iš pasirošimo inkubacijai epizodų?

Beje, tokie ypatingose vietose nakvojančių valdovų sapnai dažnai labai reikšmingi: faraonas Tutmozis IV (XV a. pr. Kr.) svarbų sapną regi miegodamas didžiojo sfinkso papėdėje. Hetitų karaliui Hatušiliui III (XIII a. pr. Kr.) sapne pasirodžiusi dievybė nurodo, koku keliu jis turi pasiekti valdžią.

Taigi inkubacija ar tiesiog apsinakvojimas ypatingoje šventvietėje dažniausiai liudija akistatą su dievybe ar bent tokios akistatos troškimą. Inkubacijos metu gautas apreiškimas, be abejo, labai svarbus – ypač jei kalbama apie valdovo inkubaciją. Sunku aiškiai suvokti, ar Gedimino sapno metu dievai pasirodė patys, ar atsiuntė ženklą – tačiau jų veikla čia akivaizdi.

Tačiau Gedimino sapne apsireiškusių dievų valia dar turėjo būti išaiškinta. Metraščių pranešimai tarsi pabrėžia, kad Gedimino regėjimas buvo jam pačiam nesuprantamas. Čia ir pasirodo vyriausiasis lietuvis žynys. Labai įstabu, kad legendoje apie Vilniaus įkūrimą vardais teminimi du asmenys – Gediminas ir Lizdeika. Vyriausiasis lietuvių žynys Lizdeika išaiškina lemtingajame Gedimino sapne staugusio geležinio vilko prasmę, tardamas, kad šiuo ženklu dievai liepia įkurti sostinę. Taigi Lizdeiką reiktų laikyti Vilniaus įkūrimo bendraautoriumi.

Pats jo asmuo labai įdomus – visų pirma todėl, kad tai vienintelis net legendinėje lietuvių tradicijoje vardu minimas vyriausiasis lietuvių žynys. Tai ne atsitiktinumas. Galima spėti, kad metraščiuose atspindėtos tradicijos akiratin Lizdeika pateko dėl savo giminystės valdančiajai dinastijai. Pasak vieno autorių, Lizdeika buvo kunigaikščio Narimanto sūnus (t. y. tarp jo dėdžių buvo ir didysis kunigaikštis Traidenis, ir Skalmantas – Gedimino senelis). Po tėvo mirties nuo Daumanto įniršio Lizdeika buvo slepiamas šventame ažuolyne. Čia jį pėrėmęs vyriausiasis žynys ir paskelbęs, kad jį rado erelio lizde. Vėliau Lizdeika tapęs krivių krivaičiu ir vedęs Vytenio seserį. Kitur ši aplinkybė neminima, tačiau visi metraščiai atkartoja pagrindinį Lizdeikos biografijos faktą – jo radimą erelio lizde,

taigi pastarasis motyvas buvo puikiai žinomas. Be to, Lizdeikos vardas kildinamas būtent iš lizdo, kuriame jis buvo rastas. Legendinė tradicija pastarąjį dalyką išlaiko labai ilgai, iki A. Viūko–Kojelavičiaus, o vėliau jį perima romantinė istoriografija (T. Narbutas). Nereikia užmiršti, kad iš Lizdeikos save kildino Radvilai ir kai kurios kitos bajorų giminės. Galbūt ši aplinkybė ir prisidėjo prie žinių apie Lizdeiką įsitvirtinimo legendinėje tradicijoje.

Pastaroji kartais sako, jog Lizdeiką, dar kūdikį, pakabintame ant medžio lopšyje rado Vytenis bemedžiodamas; jo paliepiu Lizdeika buvo išauklėtas dievų tarnystei ir tapo vyriausiuoju žyniu bei geriausiu dievų ženklų aiškintoju.

Taip Lizdeika įgijo kvalifikacijas, jam pravertusias, kai teko išaiškinti Gedimino sapną. Kaip minėta, Lizdeika buvo Vytenio pusbrolis ar svainis, taigi gan artimas Gedimino giminaitis. Ši aplinkybė Gedimino sapno legendos kontekste būtų labai svarbi, tačiau kokia reali jos įtaka Gedimino ir Lizdeikos bendradarbiavimui Vilnių paverčiant sostine, sunku nusakyti.

Bet koku atveju Lizdeiką mininčioje legendinėje tradicijoje svarbiausias jo radimo erelio lizde motyvas. Būtent ši aplinkybė vėliau įteisina jo tapimą vyriausiuoju žyniu.

Šis nuolat atkartojamas ir varijuojamas teiginys nėra savitikslių legendų puošmena. Viskas legendose turi prasmę, kaip ją turi ir būsimąjį vyriausiojo lietuvių žynio atsiradimas erelio lizde.

Sibiro tautų šamanų biografijose dažnai minimas paukštis, paprastai – erelis. Sakoma, jog šamano siela auklėjama erelio lizde. Sibire tikima, kad kieviena gentis turi savo ypatingą medį, ant kurio šakų paukštelių pavidalu gyvena ir dauginasi mirusių gentainių vėlės. Iš šio genties gyvenimo medžio, mirusių gentainių vėlių buveinės, ir gimsta būsimasis šamanas. Šios geografiškai tolimos paralelės vis dėlto tobulai atitinka Lizdeikos radimą medyje, erelio lizde. Galima prisiminti ir lietuvių pasakas apie žmogaus kelionę į pomirtinį pasaulį. Ten atvykęs žmogus be kitų vaizdų mato ir aukštą medį, ant kurio sutūpę paukščiai čiulba nuostabiais balsais. Medžio viršūnėje tupintis paukštis gieda užvis gražiausiai. Šiuo vaizdu besistebinčiam žmogui angelas ar Dievas paaiškina, jog medyje sutūpę pauk-

šteliai – tai mirę geri ir dorai gyvenę parapijiečiai, o medžio viršūnėje giedantis paukštis – tos parapijos kunigas. Būna ir atvirksčiai – tokiam medyje tupintys paukščiai pešasi ir klega – tai jau mirę blogi parapijiečiai su jų nesuvaldžiusiu kunigu. Šie motyvai šiek tiek sukriščioninti, tačiau svarbiausi motyvai išlieka nepakitę. Atrodo, Lizdeika, iki pasirodydamas šiame pasaulyje, taipogi turėjo gyventi tokio nuostabaus medžio viršūnėje.

Kita legendų versija, tarianti, jog Lizdeiką Vytenis atrado kabantį ant medžio, lopšyje, dar svarbesnė. Didieji, galingiausiai šamanai kaip tik ir būdavo auklėjami specialiaame lopšyje. Pasak vienos Sibiro tautelės goldų legendos, pirmasis šamanas Chado gimė ant beržo ir "buvo išmaitintas lopšyje ant to beržo". Jį maitino ir jo auklėjimu rūpinosi paukštis. Šamanų legendos galėtų paaiškinti, kodėl aptinkamos dvi Lizdeikos atradimo medyje versijos, kurių viena pasakoja, esą jis rastas erelio lizde, kita taria, jog kūdikis buvo aptiktas pakabintame ant medžio lopšyje. Mat jakutų legendose aiškinama, kad vaiko, kuriam lemta būti šamanu, sielą praryja erelis, kuris nuneša ją ant ypatingo medžio, ten peri kiaušinį, o iš pastarojo išsiritusį vaiką nuleidžia į geležinį lopšį. Taigi abi Lizdeikos atradimo versijos ne tik viena kitai neprieštarauja, bet ir viena kitą papildoma: iš erelio lizdo būsiamasis vyriausiasis žynys buvo nuleistas į specialų lopšį, kuriame jį ir rado Vytenis.

Šitokios tolimos paralelės nėra vienintelės – panašiai apie žynių ir didvyrių gimimo aplinkybes pasakoja Kaukazo tautų epai bei sakmės. Sunku kalbėti apie kokias nors galimas tarpusavio įtakas. Greičiau manytina, kad šamano ar žynio auklėjimas erelio lizde – universalus vaizdinys, žinomas daugeliui tautų. Pagal jį mes ir galime atsekti kai kurias Lizdeikos gimimo aplinkybes.

Nuo "aname pasaulyje" augančio genties ar gyvenimo medžio, kurio viršūnėje gyveno būsimojo krivio siela, erelis Lizdeiką nunešė ant realaus medžio viršūnės, kurį laiką jį auklėjo savo lizde ir, atėjus laikui, nuleido jį į specialų lopšį, kuriame ir buvo rastas Lizdeika. Toks kūdikio atradimas jau savaime reiškė, kad jam lemta tapti vyriausiuoju žyniu.

Galimas dalykas, Lizdeika išties dar kūdikis buvo įterptas

į žinomą vyriausiojo žynio gimimo schemą (labai iš tolo, bet primenančią būsimą Dalai lamą atradimo kūdikio asmenyje tvarką Tibete). Šio įterpimo priežastys neaiškios. Gal tai buvo politiniai valdančiojo luomo išskaičiavimai – pvz., galėjo būti siekta turėti "savo žmogų" žynių hierarchijoje. Gal apskritai taip būdavo "atrandami" vyriausieji žyniai. Galbūt reikėjo paslėpti kūdikį nuo jam gresiančių pavojų, nuo jį persekiojančių giminaičių. Galų gale Lizdeiką išties galėjo atnešti erelis. Visos šios prielaidos tėra prielaidos ir niekas daugiau.

Tačiau Lizdeika buvo rastas. Drauge su juo iš dausų per erelio lizdą ėmė artėti ir Vilniaus idėja. Gedimino sapno akimirką ši idėja palengva ėmė virsti kūnu.

Taigi labai trumpai pamėginome atsekti legendoje glūdinčias religines prasmes. Tai, kad jos išvedė į istorinių svarstymų lauką, nėra netikėta. Religija apsprendžia istoriją – tiek realią, tiek legendinę. Į kurios istorijos erdvę šįsyk išėjome – sunku pasakyti.

Mes negalime teigti, kad aukščiau paminėti iš religinių legendų prasmių išsirutulioję įvykiai "objektyviai" atsitiko. Tačiau visiškai pagrįstai galime tvirtinti, kad tai iš tikrųjų atsitiko legendoje: o ar "atsitiko" legenda, negalime klausti. Ji paprasčiausiai yra.